

УДК 378+316.477]:316.6

Говорун Тамара Василівна, доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України

ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА ТА КАР'ЄРА В ПРИКЛАДНИХ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Анотація

У статті представлений огляд теоретичних і емпіричних досягнень в дослідженнях, що стосуються професії і кар'єри. Головні ідеї і рекомендації психологів орієнтовані на надання допомоги молодим людям в здійсненні вибору професійної дороги і досягнення успіху на його початку. Проаналізовані причини існуючих і потенційних гендерних відмінностей в розвитку кар'єри. Звернено увагу на індивідуальні особливості особи, на основі яких можна прогнозувати як відношення до професійної праці, так і зовнішні і внутрішні складові кар'єрного успіху.

Ключові слова: соціально-психологічні дослідження, професійна освіта, гендерні відмінності, зовнішні і внутрішні складові кар'єрного успіху.

Сфера економічної психології, а значить і економічної свідомості, компетентності охоплює не тільки знання та уявлення індивіда про ціни, доходи та витрати, приватну власність і т.п., але й, передовсім, такі, як спосіб заробляння грошей, престижність професій на ринку праці для чоловіків і жінок, власний трудовий потенціал, фінансові домагання тощо. Професійна праця є однією з базових соціальних інституцій, яка дає людині можливість функціонувати на певному статусно-економічному рівні. Її важливість не обмежується необхідністю забезпечувати собі матеріальний добробут, фінансову винагороду, але й життєдіяльністю людини в системі певних морально-етичних, релігійних, соціально-культурних атрибутів праці.

Якщо ще до недавня в масовій свідомості домінувала пуританська концепція праці, сформульована Джоном Смітом у відомому гаслі: «Хто не працює, той не їсть», то до роботи як тільки до економічної необхідності людство вже змінило своє

відношення. Праця стала і обов'язком, і цінністю, смислотворчістю, основою задоволення як базових, так і вищих, соціогенних потреб.

Згідно з засадами соціально-когнітивного напрямку психологічних теорій, позиція суб'єктності характеризує індивіда як носія певного роду знань, який здійснює цілеспрямований вплив на якийсь об'єкт [7; 11; 12]. Американський психолог Вільям Джеймс в праці «Усвідомлення себе», яка побачила світ в книзі «Принципи психології», видрукуваної ще у 1890 році, зазначив, що розвиток самосвідомості – це процес роздвоєння «Я» на об'єкт (мені, мене, для мене) і безпосереднє «Я» як рефлексію себе.

Формування самосвідомості, в тому числі економічної, професійної також можна охарактеризувати роздвоєнням «Я» на об'єкт і суб'єкт. Адже суспільна праця – це певний тип угоди між індивідом і суспільством, в реалізації якої трудова діяльність виступає і як зобов'язання, і як покликання, самовираження особистості, на чому особливо наголошував А.Маслоу.

Активна діяльність суб'єкта є умовою, завдяки якій той чи інший об'єкт навколишньої дійсності, будь-то монетарна політика, оцінка вартості послуг, як-то професійної освіти потенційного працевлаштування, виступає предметом усвідомлення і ідентифікації. Згідно з теорією Кей Діукс [14] персоналізована ідентичність складається з особистісних і соціальних складових, Я-приватного і Я-суспільного.

«Усвідомлення і переживання себе як «Я» - інтимно-психологічний процес, але відбувається він за допомогою соціально-культурних засобів. Теоретичне пізнання світу індивідуальним суб'єктом хоча і вкорінене в особистому досвіді людини, але відбувається за загально виробленими науковими правилами, стандартами, законами, тому і має об'єктивне значення, правильність якого суб'єкт перевіряє практикою» [7, 185]. Отже, суб'єктність економічна, освітньо-професійна завжди виступає в системі конкретних соціальних координат [9].

Звідси – актуальність проблеми вибору професії як різновиду економічної соціалізації молоді. В умовах фінансової та економічної кризи зростає роль поведінки, яка означається психологічними категоріями – самовизначення, самокерівництво, само презентація, само ефективність і т.п. Актуальність проблеми в рамках компетентісного підходу щодо вибору вищої школи полягає в тому, що криза

загострює увагу до інтернальності економічної, фінансової поведінки молоді людини, її відповідальності щодо професійної освіти і побудову кар'єри. Криза посилює необхідність побудови навчання, виробничих стосунків на нових ринкових засадах.

Метою представленого теоретичного дослідження є здійснення аналізу прикладних соціально-психологічних досліджень, присвячених професійно-освітньому та кар'єрному самовизначенню особистості, а також виявлення ролі гендерного чинника в диференціації професійно-освітнього та кар'єрного вибору молоді в перехідний період розвитку суспільства та прогнозування тенденцій в домінації їх професійно-кар'єрних домагань.

Перехідний період розвитку суспільно-економічних відносин в Україні вносить вагомий акцент в розуміння соціальних ролей, пов'язаних з оцінкою компетентісного підходу до професійного самовизначення. Адже в умовах демократизації суспільного життя відбувається відхід від ставлення до праці як до економічної необхідності («Робота не вовк, в ліс не втече» або «Вони роблять вигляд, що нам платять, а ми – що працюємо» і т.п.) до мотивації, в якій нема місця відчуженню людини від праці і її результату, сорому за прагнення заробити більше. Крім того значущою для людини стає неекономічна мотивація вибору професії – інтерес, вміння і навички, важливість для суспільства, персональна ідентичність як ототожнення свого Я з представниками певної групи професій та спеціалістів тощо. Таким чином, предметом аналізу професійної компетенції виступають особистість як суб'єкт, особистість як об'єкт, а також зв'язок між ними. Категорія економічна, а саме ставлення до грошей, рівень платні розглядається нами з одного боку як складова частина оцінки складності професійної діяльності, з іншого - як ставлення людини до професії, мотивація її вибору (В.М. Мясіщев). Не випадково основоположник профорієнтації та профвідбору Ф.Парсонс ще у 1909 році писав, що вибір «підходящої» професії, це поєднання з одного боку знання про себе, з іншого – знань про професію, іншими словами, уявлень про її кваліфікаційну характеристику.

Категорія Я до сьогодні є об'єктом тисяч психологічних досліджень, які розширили її означення від само оцінних ставлень до таких понять як само розуміння, само презентація, саморозкриття, ідентифікація і т.д. до більше ніж шістдесяти означень. Не випадково, що з 2002 року побачив світ новий науковий часопис «Я і

ідентичність», який призначений узагальнювати дослідження з рефлексії Я. Адже саме здатність думати про себе і відрізняє homo sapiens від тваринного світу і вважається головною ознакою розвитку людини як особистості.

Виходячи з вищезначених теоретичних підходів, в побудові емпіричної схеми дослідження ми виходили з того, що показник свідомого професійно-кар'єрного самовизначення залежить від ступеня рефлексії індивідом атрибутивних характеристик професії (соціальна складова) і суб'єктивних характеристик Я (власної профвідповідності).

Відомо, що в процесі онтогенезу індивід незалежно від статевої належності проходить низку етапів атрибуції професії [11]. Перший фантазійний або уявний етап припадає на період шкільного дитинства та раннього підліткового віку. В ньому приватне та соціальне я виступають ще розрізненими складовими, які не поєднуються між собою. Домінує установка «Всі професії потрібні, всі професії є важливими», а я мрію бути ...космонавтом, політиком, музикантом і т.п. Пробний етап професійно-кар'єрного самовизначення припадає на старші підліткові та юнацькі роки, коли Я приватне починає співвідноситись з Я соціальним через самооцінку інтересів, здібностей, нахилів, умінь та навичок.

Пробний етап є психологічною підготовкою молодої людини до вирішального, реалістичного етапу професійно-кар'єрного самовизначення, коли інтеріндивідуальне Я має бути включене в інтеріндивідуальне, соціальне – усвідомлення економічної і соціальної вартості обраної професії на ринку праці в сьогоденні і майбутньому, обраного стилю життя, можливих досягнень. Компетентність в профорієнтаційних поняттях закладає основи введення Я приватного в контекст соціально-економічних реалій. Таким чином вирішальним етапом професійно-кар'єрного зростання є реалістичний етап освоєння професії. Брак або статева стереотипізація атрибутивних характеристик професії спричиняє деформацію професійно-кар'єрного самовизначення вже на пробному етапі [10]. Статевостереотипізовані приписи щодо «підходящих» і «непідходящих» спеціальностей, які панують в тому чи іншому суспільстві, зумовлюють «фемінізацію» або «маскулінізацію» факультетів вищих або середніх навчальних закладів в цілому [4; 5].

Згідно результатам психологічних досліджень, правильний вибір професійної освіти та успішна професійна діяльність крім матеріальної реалізують і неекономічні

функції. Серед останніх такі, як набуття особистої ідентифікації, адже професія інтегрує соціальне і приватне Я в одне ціле Я-вчитель (лікар, будівельник, бухгалтер і т.п.) Ми-вчителі (лікарі, будівельники, бухгалтери і т.п.) [12; 18].

Успішна професійна діяльність, підкреслював Б.О. Федоришин, підтримує позитивну самооцінку, стає чинником, який знижує тривожність, невпевненість в собі. Від ефективної професійної діяльності значною мірою залежить стан та підтримка доброго фізичного та психічного здоров'я.. Професія «до душі» активізує мотивацію досягнень, прагнення посісти достойний суспільний статус, вищий щабель в кар'єрному зростанні.

В умовах ринкової економіки та фінансової кризи постає питання економічних бар'єрів на шляху здобуття професійної освіти. Які економічні обмеження можуть стати на заваді – чи відповідає вартість навчання можливостям сім'ї студента? Чи здатен студент поєднувати навчання з підробітком? З досвіду розвинутих зарубіжних країн, які в різні роки пережили фінансово-економічну кризу можна спрогнозувати, що полишать навчання передусім вихідці з нижчих верств населення. Ці студенти потерпають не стільки від браку платоспроможності, скільки від стресів, зумовлених щоденними клопотами батьківської сім'ї про «хліб насущний». При цьому нижчий рівень академічних знань студентів з нижчих верств населення пов'язаний із дією низки стресових чинників батьківської сім'ї, що мають свій вплив на навчання дітей ще з підліткових років.

Проте, згідно даним психологічних досліджень незалежно від соціально-економічного статусу батьківської сім'ї, найвищих досягнень в навчанні та побудові професійної кар'єри досягають ті студенти, які в процесі здобуття освіти і перших кроків в професії набувають більшої впевненості в собі, виявляють вищий рівень саморефлексії, є більш самодостатніми в реалізації професійних завдань.

Диференціація змісту соціалізації статей у відповідності з традиційними гендерними стереотипами призводить до дисбалансу чоловіків і жінок у професійно-освітньому самовизначенні, що проявляється в маскулінізації та фемінізації студентського контингенту середніх та вищих навчальних закладів, порушенні статевої симетрії в сферах трудової зайнятості [2; 5].

Відомо, що поняття рівних прав та можливостей опирається на основний показник оцінки гендерної рівноваги – ступінь симетричності. Чим більша їхня

розбіжність в тій чи іншій сфері, тим вища роль статевої диференціації вимог до освіти, професійного і соціального статусу чоловіків та жінок. Отже фактор гендеру має бути стрижневим в оцінці шляхів професійно-освітнього статусу юнаків та дівчат.

В Україні освітні заклади гуманітарного, соціально-культурного та педагогічного профілю мають переважно «жіночі обличчя», інженерно-технічного, транспортного, національної безпеки, військової справи, державного управління, охорони громадського порядку – «чоловічі» [4].

Наслідком такої гендерної асиметрії у виборі професійної освіти та кар'єри є те, що в промисловості, де працює від 64 до 73% чоловіків, зафіксовані найвищі зарплати, а найнижчі, які в 2,2-3,6 разів менші за вищезазначені, – в соціальній сфері, освіті, культурі, системі охорони здоров'я, побутовому обслуговуванні, де працює від 72 до 87% жінок [3].

Крім того, жінки в побудові кар'єри часто стають жертвами професійної дискримінації через ефект «скляної стелі». Наслідування статевим стереотипам про суспільну призначеність кар'єри чоловіка та про головне покликання жінки – служити сім'ї і жертвовно сприяти професійним сходам «сильної» статі призвело до такої суспільної ситуації, коли чоловіки займають переважну кількість високо статусних та високооплачуваних професійних позицій у більшості сфер праці та в управлінських структурах [2].

Компетентісний підхід до вибору професійної діяльності передбачає поглиблену орієнтацію на відповідність особистісних властивостей молодого людини психологічним вимогам професійної діяльності, стилю життя людини, яка нею займається. Насамперед в оцінці персонального Я цікавлять індивідуальні риси – що хоче робити? З ким чи з чим працювати? Віддає перевагу чітко структурованому часу праці чи навпаки? Які має здібності, вміння – чому може навчитися? Чи має які-небудь фізичні чи психічні обмеження? Якими спеціальними здібностями володіє? Як їх розвиває?

Відповіді на ці та інші питання необхідні в руслі реалізації ідеї С.Л. Рубінштейна про особистісний підхід у розкритті сутності психічних явищ: «... особистість виступає як цілісно пов'язана сукупність внутрішніх умов, через які здійснюється перелом всіх зовнішніх впливів. Зовнішні діяння дають той чи інший психічний ефект лише переломлюючись через психічний стан суб'єкта, через

сформований у нього склад думок і почуттів» [7, 308]. Збіг професійно-значущих якостей з професіографією дає найвідчутніший ефект в профконсультації та профвідборі кадрів.

Компетентісний підхід до вибору професійно освітньої діяльності передбачає також увагу до об'єктивних характеристик професій, які є похідними від умов праці, вимог до працівника – темпоритму роботи, фізичної, психічної витривалості суб'єкта праці, необхідних умінь та навичок. Ознайомлення з професією передбачає вивчення її пропозицій на ринку праці, заробітку, соціального статусу, пільг, винагород, можливостей для кар'єрного зростання. Не менш важливим є питання подальших перспектив розвитку професії в сучасних соціально-економічних умовах – попиту, сумісності з іншими професіями, необхідності поповнювати кваліфікаційні досягнення новими знаннями, вміннями та навичками.

Згідно результатам психологічних досліджень більшість абітурієнтів добре усвідомлюють те, чим би вони не хотіли займатись професійно, про те мало замислюються та розуміють, що саме вони хотіли б робити. Оскільки професії – це не стільки сама робота, скільки стиль життя, то психологічні тести розробляються з метою полегшення особистісного вибору [15].

В проблематиці економічної соціалізації та профорієнтації важливе місце посідає оцінка професійної придатності, адже поняття здібностей розглядають як властивості особистості, які забезпечують виконання певних видів діяльності [4; 1; 3; 2].

Оскільки предметом нашого теоретичного дослідження є виокремлення чинника суб'єктності в здобуванні економічного статусу шляхом вибору професійної освіти та кар'єри, то звернемо увагу на аналіз тих здобутків психологічної науки, які свідчать про досягнення оптимального рівня діяльності у виборі та оволодінні спеціальністю, а також достатньо високих показників професійної праці і задоволення нею.

Як зазначає К.А. Абульханова–Славська «...позиція суб'єкта це комплексна характеристика психологічних режимів діяльності у відповідності за здібностями, станами, ставленням суб'єкта до завдання з одного боку, його стратегією і тактикою з іншого, нарешті з об'єктивною динамікою діяльності... з третьої... Суб'єкт з врахуванням своїх індивідуальних особливостей (можливостей і недоліків) узгоджує

систему своїх особистісних якостей (почуттів, мотивації, волі) з системою об'єктивних умов та вимог завдання, яке вирішується» [1, 158].

Одним з засобів активізації молодою людиною рефлексії власних професійних інтересів є шестикутна модель їх діагностики Дж. Голланда [16]. З 1966 року ця модель визначення професійних інтересів пройшла апробацію і знайшла широке застосування в профорієнтації молоді. Вона діагностує реалістичні, артистичні, дослідницькі, соціальні та підприємницькі інтереси, а також ті, що орієнтовані на досягнення погодження сторін і укладання угод.

До групи так званих «реалістичних» професій Голланд відніс працю поліцейських, зубних техніків, електриків, механіків, авіадиспетчерів і т.п. спеціальностей. Група дослідницьких професій включає в себе такі, як економіста, астролога, лікаря, психолога, дантиста, археолога тощо. «Артистичні» професії – це музиканти, актори, письменники, архітектори, вчителі музики, риторики, скульптори і т.д. Спеціалісти із «соціальних» професій – це безпосередньо соціальні працівники, обслуговуючий персонал, викладачі коледжів, університетів, консультанти, радники, лікарі - реабілітологи. «Підприємництво» представлене банківськими працівниками, правниками, менеджерами, продавцями тощо. І, нарешті, професії орієнтовані на «перемовини», спілкування з іншими людьми з метою укладання угод, контрактів і т.п. справ – це працівники офісів, канцелярій, бухгалтери, менеджери зі справ кредитування, секретарі тощо.

Шестикутник професійних інтересів дає змогу не тільки виявити інтереси та схильності до певних груп професій, але й одночасно показати на ньому групу тих спеціальностей, які є небажаними, а навіть і протипоказаними для конкретного індивіда [16].

Згідно з даними психологічних досліджень адаптація молодого спеціаліста до професії залежить від його особистісних характеристик – реалістичної самооцінки, толерантного ставлення до колег на робочому місці, готовності йти на компроміси, внутрішнього задоволення працею – її відповідності інтересам, здібностям, домаганням, а також діапазону зовнішнього задоволення працею – її умовами, винагородами, перевагами [17].

В психологічній літературі [11; 12] наголошується, що найвищий рівень адаптації молодого спеціаліста до професії досягається поєднанням внутрішніх і

зовнішніх чинників праці. Успішність навчання та професійної діяльності згідно з дослідженням залежить також від розвитку у індивіда якостей “Великої п’ятірки” (Паула Кости, Роберта Мак-Грейя) [13]. А саме: екстраверсії як спрямованості на спілкування з іншими, подільності Я; здатності дійти до згоди, порозуміння; відповідальності як совістливості, дисциплінованості; нейротизму як здатності реагувати на небезпеку, як емоційної стабільності; відкритості до досвіду інших.

Деадаптація до професійної праці відбувається через: психологічну загубленість працівника у великій організації; невідповідність рівня освіти вимогам праці (брак застосування отриманих знань); етнічну, статеву дискримінацію; стреси, зумовлені змістом праці (брак чітких вимог, змінність умов, конфлікти, страх звільнення або скорочення, емоційне вигорання) [17].

Баланс праці і відпочинку відіграє не меншу роль в адаптації працівника до місця роботи. При цьому, відпочинок розглядають як позаробочий час, що спрямовується на відновлення психічних і фізичних (час поза побутовими справами, який мотивований власними бажаннями, а не матеріальними винагородами) [10].

Висновки

Вибір професії та побудова кар’єри є складовою соціального та особистісного розвитку індивіда, набуття його ідентичності.

Ступінь суб’єктності вибору професійної освіти та кар’єри проявляється у відповідності характеристик особистості і професійної діяльності.

Адаптація до професійної діяльності та задоволення нею залежить від низки об’єктивних та суб’єктивних чинників за домінуючої ролі останніх.

Позитивна самооцінка, високий рівень домагань, саморефлексія та само ефективність є психологічними умовами професійного та кар’єрного зростання, подолання стереотипів на шляху до нього.

Список використаних джерел

1. Абульханова–Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
2. Гендерні перетворення в Україні. – К.: ТОВ «АДЕФ Україна», 2007. – 195 с.
3. Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства. – 2-е вид. доповн. уточ. – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2003. – 129 с.

4. Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві. – К.: ПРООН, 2007. – 143 с.
5. Говорун Т.В., Кікінежді О.М. Гендерна психологія: Навчальний посібник. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2004. – 308 с.
6. Максименко С.Д. Психологічні механізми розвитку і саморозвитку особистості // Психолого-педагогічні засади розвитку особистості в освітньому просторі: Матеріали методологічного семінару АПН України 19 березня 2008 р. – К., 2008. – С. 28-37.
7. Психологічний словник. – К.: Вища школа, 1982. – 215 с.
8. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. – М.: Учпедгиз, 1957.
9. Татенко В.О. Соціальна психологія впливу. – К.: Міленіум, 2008. – 216 с.
10. Alexitch L. Applying Social Psychology to Education // Social Psychology. – Ed.: Schneider F., Gruman J., Coutts L. – Sage Publications, Inc., 2005. – pp.205-228.
11. Betzz N.E. Advances in Vocational Theories // Handbook of Counseling Psychology. 4-th ed. – Ed.:Brown S.,Lent R.– John Wiley and Sons, Inc., 2008. – pp.357-375.
12. Brown S.,Rector C.Conceptualizing and Diagnosing Problems in Vocation Decision Making // Handbook of Counseling Psychology. 4-th ed. -Ed.:Brown S., Lent R. - John Wiley and Sons, Inc., 2008. – pp.392-408.
13. Costa R.T.& Mc.Crae R. Revised NEO Personality Inventory and NEO Five Factor Inventory (NEO-FFI) professional manual. – Odessa FL:Psychological Assessment Resources,1985.
14. Deaux K., Reid A. Parameters of social identity // Journal of Personality and Social Psychology, 68. – pp.280-291.
15. Geslo C., Fretz B. Career Counseling and career intervations // Counseling Psychology, 2-nd ed. – Wadsworth Group: Thomson Learnong, 2001. – pp. 476-513.
16. Holland J.L. The Vocational Preference Inventory. – Odessa FL:Psychological Assessment Resources,1985.
17. Lent R. Understanding and Promoting Work Satisfaction: An Integrative View // Handbook of Counseling Psychology. 4-th ed. – Ed.:Brown S., Lent R. – John Wiley and Sons, Inc., 2008. – pp.462-483.

18. Towson S.M. Social Psychological Theory // Applied Social Psychology. – Ed.: Schneider F., Grumean J., Coutts L. – Sage Publications, Inc., 2005. – pp.19-34.

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И КАРЬЕРА В ПРИКЛАДНЫХ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Говорун Т.В.

Аннотация

В статье представлен обзор теоретических и эмпирических достижений в исследованиях, касающихся профессии и карьеры. Главные идеи и рекомендации психологов ориентированы на оказание помощи молодым людям в осуществлении выбора профессионального пути и достижения успеха в его начале. Проанализированы причины существующих и потенциальных гендерных различий в развитии карьеры. Обращено внимание на индивидуальные особенности личности, на основе которых можно прогнозировать как отношение к профессиональному труду, так и внешние и внутренние составляющие карьерного успеха.

Ключевые слова: социально-психологические исследования, профессиональное образование, гендерные отличия, внешние и внутренние составляющие карьерного успеха.

VOCATIONAL EDUCATION AND CAREER IN THE APPLIED SOCIAL- PSYCHOLOGICAL RESEARCHES

Govorun T.

Resume

Theoretical and empirical advances in the major vocational and career development studies have been reviewed. The main ideas and important implications for helping young people make correspondent choices and address problems in satisfaction after occupational entry. There are ongoing concerns about real and potential gender differences in career development. Individual differences measures are central in the field of vocational psychology and can be used to predict job performance, career choice and intrinsic and extrinsic career success.

Keywords: social-psychological researches, vocational education, gender differences, intrinsic and extrinsic career success.